

ADİLCEVAZ ULU CAMİİ, MİMARİ ÖZELLİKLERİ VE TARİHİ SÜREÇTE DÖNÜŞÜMÜ

ADİLCEVAZ GRAND MOSQUE, ARCHITECTURAL FEATURES AND ITS TRANSFORMATION THROUGH HISTORY

Ayşe Esin KULELİ*

ÖZ

Doğu Anadolu’da Van Gölü’nün kuzeyinde, sahilden Süphan Dağı’nın eteklerine doğru meyilli bir arazi üzerinde Bitlis iline bağlı olarak kurulan Adilcevaz ilçesinde, farklı kültürel katmanlara ait mimari miras niteliği taşıyan kültürel varlıklar bulunmaktadır. Adilcevaz Kalesinin güneyinde inşa edilen Adilcevaz Eski/ Ulu Camii, miras niteliği taşıyan bu anıtsal yapılardan birisidir. Yapının ilk inşa tarihi ile yapan ve/ veya yaptıran kişiye ait kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, araştırmalar farklı iki görüşün olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, çalışma kapsamında farklı yazarlar tarafından camiye ilişkin yapılan araştırmalardan ve literatürden gelen bilgiler, yerinde yapılan belgeleme ve inceleme sonuçları ile birlikte değerlendirilmiş, yapının mimari niteliği dönemsel kullanımlarla karşılaştırmalı olarak incelenmiş, yapının tarihi süreçteki değişimi tartışılmıştır. Bu çalışma, bölgedeki en erken camilerden biri olarak kabul edilen ve kesin inşa tarihi bilinmeyen Adilcevaz Ulu Camii’nin mimari özelliklerini analiz etmeyi; araştırma sürecinde elde edilen veriler ve üretilen belgeler doğrultusunda yapının geçirdiği dönüşüme ilişkin geliştirilen önerileri akademisyenler ve araştırmacılarla paylaşmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Adilcevaz Ulu Camii, Bitlis tarihi yapıları, Selçuklu mimarisi, Sahınlı cami planı, Kronolojik öneri.

ABSTRACT

Located in Adilcevaz, a district of Bitlis province in Eastern Anatolia, on sloping terrain stretching from the shore of Lake Van towards the foothills of Mount Süphan, the region is home to cultural assets that represent architectural heritage from various cultural layers. One of these monumental structures is the Adilcevaz Eski/Ulu Mosque, situated south of the Adilcevaz Castle.

Although definitive information about the mosque’s initial construction date and its builder or commissioner is unavailable, research has revealed two differing views on its origin. In his 1971 study, Tuncer noted that the mosque’s original three-aisled plan

* Doç. Dr., Antalya Bilim Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0866-8278> ♦ E-mail: esin.kuleli@antalya.edu.tr

scheme served as a prototype for some structures in Erzurum and Bitlis, highlighting its significance. Later, in his 1992 publication, Yaşa initially dated the mosque to the 14th-15th centuries but, referencing Tuncer's work, suggested that "considering the mosque's plan scheme as a precursor to three-aisled mosques seen in Erzurum and Bitlis, it could be dated to the Seljuk period." During research conducted by Uluçam on the Adilcevaz Grand Mosque, partially erased construction inscriptions were deciphered, which, although not definitively confirming the mosque's exact construction date, indicated that the structure was built before the 14th century. Based on these findings, Uluçam dated the mosque to the 12th century (Ahlatshah period).

During research, it was concluded that the Adilcevaz Grand Mosque was originally constructed in the 12th century with a three-aisled plan in its initial phase and was later expanded with the addition of two more aisles on the western side, resulting in a five-aisled structure.

In other words, in its first construction phase, the mosque was designed with three aisles running perpendicular to the qibla wall. The central aisle, which housed the mihrab and served as the main prayer space, was built wider and higher than the two narrower aisles flanking it. In subsequent periods, the mosque was expanded. The most significant evidence supporting this view is the presence of a dilatation joint, still visible in the structure and identifiable in old photographs. However, due to later repairs, this joint has become less apparent at first glance. The joint appears as a thin line on the southern façade, between the second window from the western edge and the window near the mihrab wall.

This trace within the structure is the strongest indication that the mosque initially had a three-aisled plan. This evidence is further supported by architectural comparisons with other structures of the same period and region. The Adilcevaz Grand Mosque gains significance in terms of the architectural development and interactions of the region, as its three-aisled plan is considered a prototype for some structures in Erzurum and Bitlis.

In this context, this study evaluates information from previous research and literature by various authors on the mosque, along with findings from on-site documentation and analysis. The architectural qualities of the structure are examined comparatively in the context of its periodical usage, and the changes the mosque underwent throughout history are discussed.

This study aims to analyze the architectural characteristics of the Adilcevaz Grand Mosque—one of the earliest known mosques in the region, whose exact date of construction remains uncertain—and to present proposals concerning the transformation of the structure, based on the data collected and the documentation generated throughout the research process, for the benefit of fellow scholars and researchers.

Keywords: *Adilcevaz Grand Mosque, Bitlis historical buildings, Seljuk architecture, Hypostyle mosque plan, Chronological proposal.*

GİRİŞ

Adilcevaz, Doğu Anadolu’da Van Gölü’nün kuzeyinde, sahilten Süphan Dağı’nın eteklerine doğru meyilli bir arazi üzerinde kurulmuş olan, Bitlis iline bağlı bir ilçedir. İlçenin doğusunda Erciş, kuzeyinde Süphan Dağı, Malazgirt ve Bulanık, batısında Ahlat, güneyinde ise Van Gölü bulunmaktadır¹ (Şek. 1). Van Gölü havzasında kale ve çevresindeki dini ve sivil mimari doku, daha çok Ortaçağ ve sonrasında Osmanlı dönemlerinde gelişmiştir. Urartu dönemine tarihlenen Kef Kalesi, Ortaçağ’dan Osmanlı’ya uzanan bir kullanım sürecini göstermektedir².

Adilcevaz Kalesinin güneyinde inşa edilen Ulu Caminin ilk inşa tarihi ile yapan ve/ veya yaptıran kişiye ait kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Tuncer, Adilcevaz Ulu Cami’nin üç sahnalı plan şemasının Erzurum ve Bitlis’teki bazı eserlere bir prototip teşkil etmesinin dikkat çekici olduğunu belirtmiştir³. Ardından Yaşa, camiyi önce XIV-XV. yüzyıllara tarihlendirmekle birlikte, caminin plan düzeni ile Erzurum ve Bitlis’te görülen üç sahnalı camilerin öncüsü olmasını dikkate alarak Selçuklu dönemine tarihlemek mümkündür” ifadesini kullanmıştır⁴.

Yapının ilk inşa tarihine ilişkin araştırmalar, konuya ilişkin farklı iki görüşün olduğunu göstermektedir. Bu konuda ulaşılabilen en erken tarihli yayın Tuncer’in 1971 tarihli makalesidir ki, bu makalede caminin, yapım özelliklerine (kapı, pencere, mihrap gibi mimari elemanları ile bunların profil ve süsleme niteliği) göre XIV-XV. yüzyıllara tarihlendirilebileceği belirtilmekte, ancak yapının eski plan sistemi olan üç sahnalı şemasının Erzurum ve Bitlis’teki bazı eserlere bir prototip teşkil etmesinin dikkat çekici olduğu vurgulanmaktadır⁵. Erken’in 1977 tarihli kitabında ise Adilcevaz Ulu (Eski) Camii, XIV-XV. yüzyıllara tarihlendirilmiştir⁶. Yaşa 1992 yılında yayınlanan kitabında, camiyi XIV-XV. yüzyıllara tarihlendirmekle birlikte, Tuncer’in makalesine atıfta bulunarak, caminin Selçuklu dönemine tarihlendirilmesinin mümkün olduğunu ifade etmiştir⁷. Uluçam’ın 2002 yılında yayınlanan “Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı-II-BİTLİS” adlı kitabında ise Adilcevaz Ulu (Eski) Camii, XII. Yüzyıla (Ahlatşahlar dönemi) tarihlendirilmiştir⁸.

Bu bağlamda, çalışma sürecinde farklı yazarlar tarafından yapılan araştırmalardan ve literatürden gelen bilgiler incelenmiş, yerinde yapılan inceleme ve belgeleme sonuçları ile birlikte değerlendirilerek, literatürde çok yer almayan bu önemli yapının

1 Uluçam, 2002, 162.

2 Top, 2012, 124, 125.

3 Tuncer, 1971, 7.

4 Yaşa., 1992, 41.

5 Tuncer, 1971, 7.

6 Erken., 1977, 237.

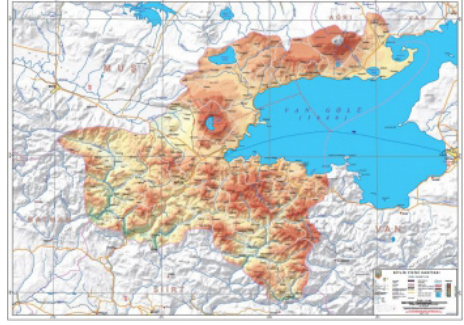
7 Yaşa, 1992, 41.

8 Uluçam, 2002, 164-165.

hem mimari niteliğinin incelenmesi, hem de yapının tarihi süreçte geçirdiği dönüşüm ilişkin geliştirilen önerilerin kronolojik bir yaklaşımla yapı özelinde tartışılması ve üretilen görseller ile yazılı görüşlerin diğer akademisyen ve araştırmacılarla paylaşılması amaçlanmıştır.

Yapının Mimari Özellikleri

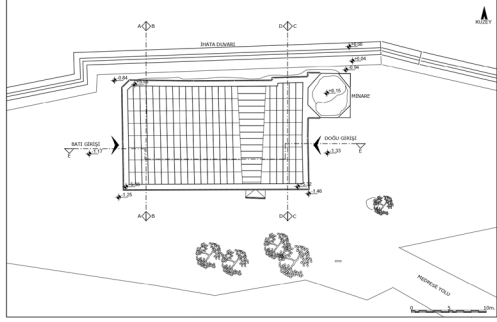
Ulu Camii ya da Eski Cami olarak bilinen anıt yapı, Adilcevaz'dan Ahlat yönüne doğru giderken, yolun sağındaki yamaçta, tarihi kalenin güneyindedir. Ulu Caminin güneyinde daha alt kotta ise yine tescilli kültür varlığı niteliğindeki Zal Paşa Camii bulunmaktadır. Adilcevaz Ulu Cami, doğu-batı yönünde konumlanmış büyük kitlesel bir yapıya sahiptir. Yapının üst örtüsü düz ve kurşun kaplamalıdır. Kuzey yönde istinat duvarı ve kuzeydoğu köşede ise bir minare kaidesi dikkat çekmektedir (Şek. 2, Fot. 1).

Şek. 1: Adilcevaz ve Van Gölü havzasındaki konumu (Harita Genel Müdürlüğü, 2024)

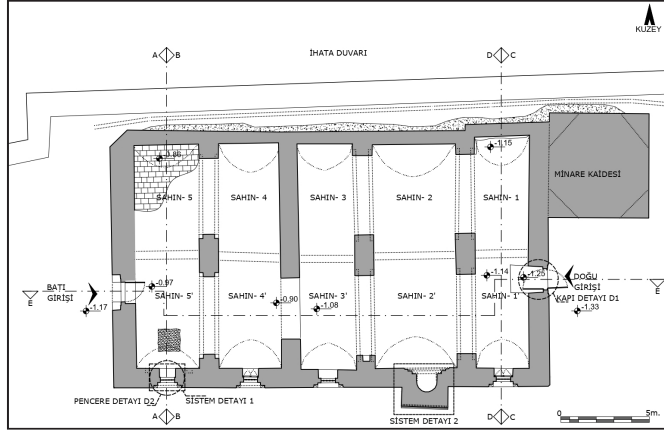
Fot. 1: Yapı, kuzey yönde yer alan istinat duvarı ve kurşun kaplı damın görünümü.

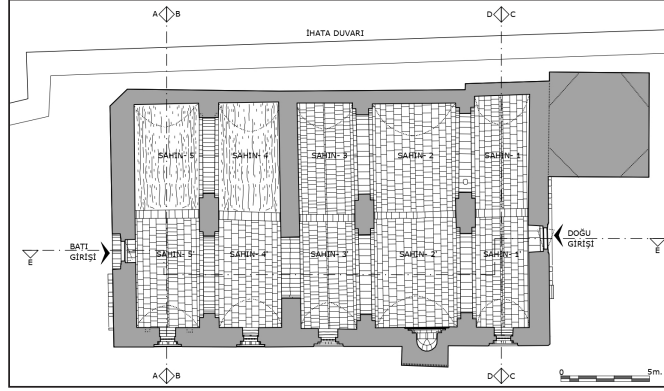
Şek. 2: Vaziyet Planı.

Camiye giriş, biri doğu, diğeri batı cephede bulunan iki kapıdan sağlanmaktadır. İç mekan doğu-batı doğrultusunda enine dikdörtgen planlı olup, yapı kuzey-güney doğrultusunda mihraba dik uzanan, üzeri beşik tonozla örtülü beş sahnından meydana gelmiştir (Şek. 3). Doğudan batıya doğru beş sahnın arasındaki genişlikler küçük farklılıklar göstermektedir. Birinci ve ikinci sahnın tonozları arada bulunan iki kemer vasıtasıyla ön ve arka duvarlardaki gömme ayaklar ile ortadaki dikdörtgen planlı geniş ayaklara taşınmaktadır. Üçüncü ve dördüncü sahnın arasında, ortadaki ayak güney duvarına 344 cm açıklıkta bir kemerle bağlanmış, kuzeye doğru ise duvar olarak devam ettirilmiştir. Buradaki kemer hariç, diğer kemerler yan yüzeylerinde yapılan yaklaşık 23 cm'lik bir girinti ile kademelendirilmiştir. Son iki sahnın bu şekilde duvarla kapatılmış olması, yapının iç mekanını üç sahnınlı birinci kısım ve iki sahnınlı ikinci kısım olmak üzere ikiye ayırmıştır.

Şek. 3a:
Zemin Kat Planı.

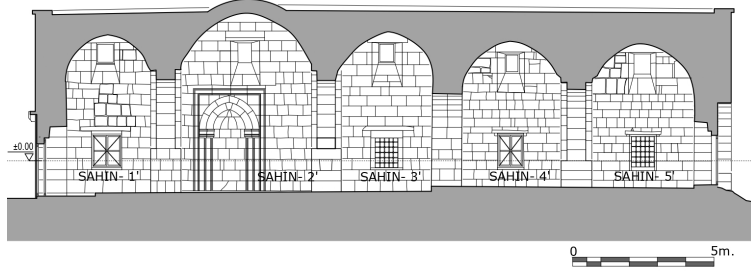
Şek. 3b:
Tavan Planı.

Caminin tonozlarında kilit taşı ve üzengi taşı hizaları aynı yükseklikte değildir. Mihrabın bulunduğu 2. Sahındaki diğerlerine oranla daha geniş olan tonozun kilit taşı-
nın alt hizası en yüksekte olup, iki tarafındaki 1. ve 3. sahindaki kilit taşı seviyesi daha
alçaktır. 4. ve 5. tonozların kilit taşı seviyeleri ise 1, 2 ve 3 nolu sahinlara oranla daha da
düşüktür (Şek. 4). Caminin içi, sahinların güney duvarlarında alta ve üstte bulunan iki
pencere sırası ile aydınlatılmaktadır. Ancak bu pencereler birbirine oranlandığında yük-
sekliklerinde bazı küçük farklılıklar görülmekte, tonoz akslarından az da olsa sağa sola
sapmalar olduğu anlaşılmaktadır.

Caminin mihrabı, ikinci sahinin güney duvarında yer almakta olup, dıştan dik-
dörtgen bir çerçeve ile sınırlandırılmıştır. Profilli sövelere oturan iç içe iki sivri kemer,
mihrap nişini çevrelemektedir. Profillerin bittiği noktadan başlayan yarım daire formlu
mihrap nişinin derinliği ise 102 cm.dir. Mihrapta bu profillerden başka herhangi bir tezyi-
nat bulunmamakta olup, sadelik hakimdir. Mihrap nişinin üst kısmında dikdörtgen küçük
bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu pencere ile mihrap aynı aksda olmayıp, mihrabın
aksı yaklaşık 55 cm doğuya doğru kaymıştır (Şek. 5).

Şek. 4:
E-E Kesiti

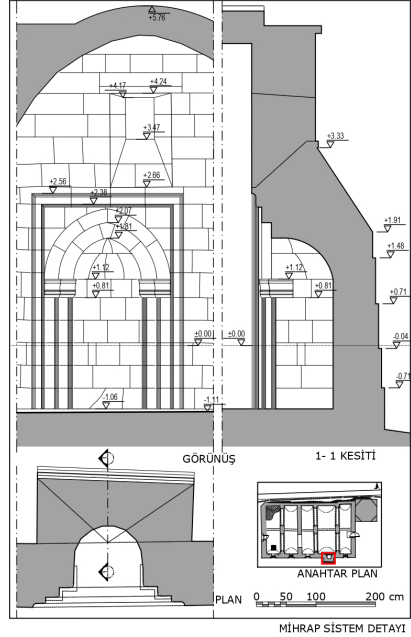
Bitlis ve çevresindeki hemen hemen tüm yapılarda kullanılan düzgün yontulmuş blok taş ve harç kullanımı, Adilcevaz Ulu Camii’de de tercih edilmiştir. Kireç taşı (kalker) taşına ek olarak, volkanik oluşumun bir ürünü olan andezit ve yerel olarak Ahlat taşı olarak bilinen tüf (bazalt) taşı da kullanılmıştır⁹. Taşlar aralarındaki harç ince çizgiler halinde olacak şekilde, ustalıklı şekilde örülmüştür.

Cephe Özellikleri

Doğu Cephesi (Şek. 6-9; Fot. 2-3)

Doğu cephesinin orta aksında camiye girişi sağlayan tek kanatlı demir bir kapı, kuzey-doğu köşede ise bir minare kaidesi yer almaktadır. Cephede dikkati çeken diğer bir unsur da, kapı kemerinin üst hizasında belli aralıklarla yerleştirilmiş ve dışa doğru çıkıntı yapan taşlardır. Bu taşlar adeta bir konsol gibi duvarın yüzeyindeki yatay bir taş sırasına destek vermekte olup, taşlardan kapı kemerinin bittiği hizada her iki yanda bulunanların üzeri mukarnaslarla bezenmiştir.

Kapı açıklığını, üstte kaş kemer biçiminde sonuçlanan ve içinde birbirini takip eden palmet motiflerinin bulunduğu bir bordür çevrelemektedir (Şek. 6, 7, Fot. 2). Palmet motifli bu bordüre benzer bir örnek, Bitlis İhlasiye Medresesi’nin giriş kapısını çevreleyen bordürün dış kısmında ve portalin sivri kemerinde daha ince işçilikli şekilde görülebilir¹⁰.

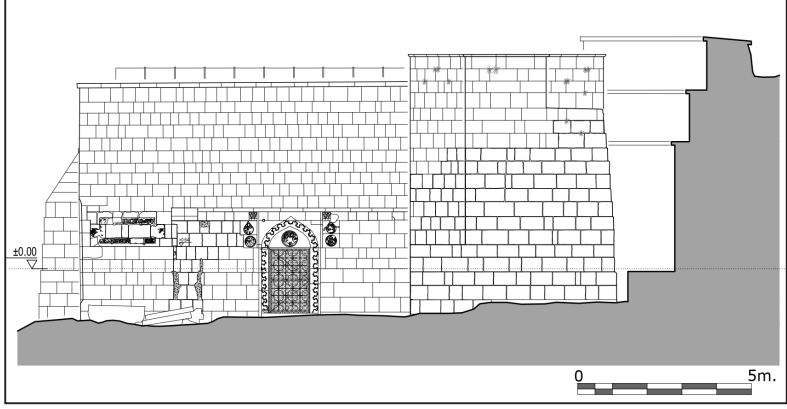

Şek. 5: Güney Duvarında Mihrap Detayı.

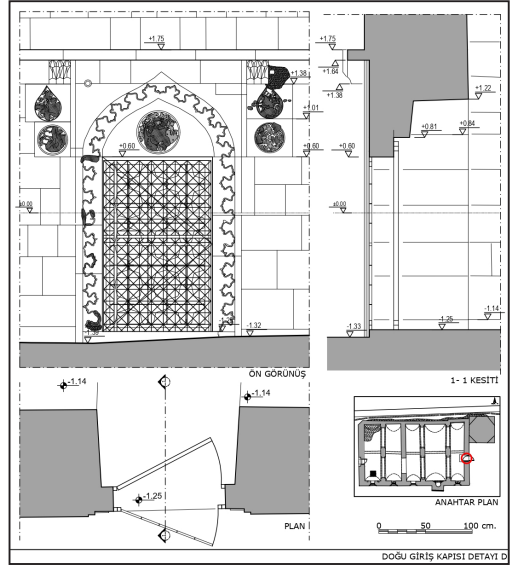
⁹ Kuleli ve Demiroğlu, 2012.

¹⁰ Baş, 2002, 194, Çizim 51; 151, Çizim 22.

Şek. 6:
Doğu cephesi

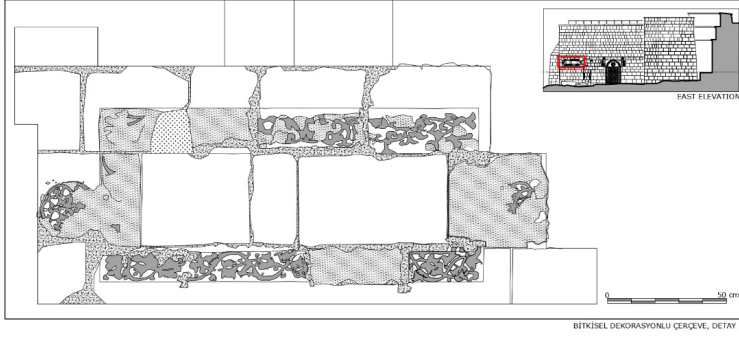

Fot. 2: Doğu cephesi kapısının görünümü

Şek. 7: Doğu cephesi kapı ve çevresindeki düzenlemeler

Giriş kapısının solunda, cephenin sonuna gelecek şekilde düzenlenmiş, taşlar üzerine oyarak işlenmiş bitkisel dekorasyonlu bir çerçeve bulunmaktadır (Şek. 8, Fot. 3a, 3b). Bu çerçeve bandını dolduran kıvrık dalların birleşmesiyle oluşan birleşik bitkisel formlar ve çeşitli şekillerde birbirini takip eden ve tekrarlayan rumi ve palmetler, Anadolu Selçuklu taş süslemelerinde birçok yapı dekorasyonunda kullanılmıştır. Çerçevenin iki yanını oluşturan dikey kuşakların dış yüzeylerinde, geometrik dolgulardan oluşan karmaşık süslemeli rozetler bulunmaktadır. Ancak taş zamanla bozulduğundan motifler net olarak algılanamamaktadır.

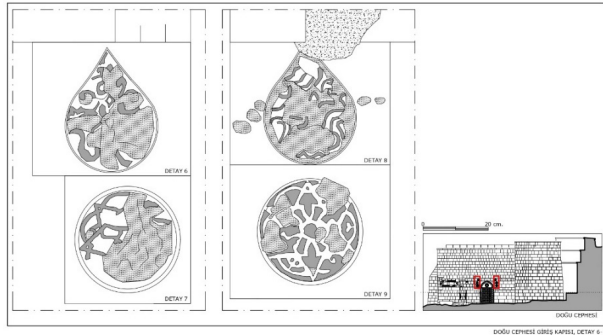

Şek. 8:
Bitkisel
dekorasyonlu
çerçevenin
cephede konumu
ve detaylı çizimi.

Fot. 3 a-b: Bitkisel dekorasyonlu çerçevenin genel ve yakın çekimi.

Adilcevaz Ulu Camii'nin doğu cephesinde, giriş kapısının iki yanındaki kemer köşelerinde üst üste yerleştirilmiş ve her iki yanında kabartma motifleri bulunan iki taş blok dikkat çekmektedir. Bu taşlardan alt kısımdakilerde dairesel rozetler, üsttekilerde ise damla motifleri bulunmaktadır. Her iki şeklin detaylı motiflerinin büyük bölümü aşındığından, tüm desenin tam olarak anlaşılması oldukça zordur (Şek. 9). Ancak, Anadolu Selçuklu taş süslemelerinin izlerini taşıyan dairesel rozetlerin, özellikle de 12. yüzyılın ilk yarısında, kabartma madalyonlar şeklinde ya da zemine oyulmuş şekilde sıklıkla uygulandığı söylenilebilir.

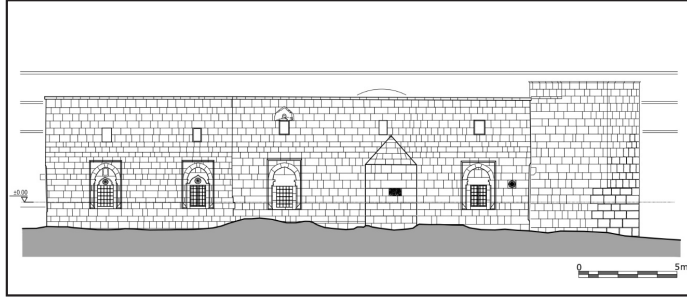

Şek. 9:
Doğu cephesinde kapı
çevresinde kullanılan dairesel
rozetler ve damla motifleri.

Güney Cephesi (Şek. 10-13; Fot. 2, 4-7)

Güney cephe, diğer cephelere göre daha özenle tasarlanmış olup, gerek pencere düzeni ve süslemeleri, gerekse mihrap duvarı çıkıntısı ile bir ana cephe karakteri göstermektedir (Şek. 10, Fot. 4a). Cephede ilk dikkati çeken unsur, beden duvarı inşasında kullanılan farklı türde ve ölçülerdeki taşlar, derz sıralarındaki değişkenlik ile beden duvarından adeta bir payanda gibi çıkıntı yapan, boyuna dikdörtgen formlu, üstü külah biçiminde sonuçlanan ve üzerinde bir kitabe bulunan mihrap duvarı çıkıntısıdır (Fot. 4a). Mihrap duvarının doğusunda bir, batısında ise üç pencere yer almaktadır. Batı uçtaki ikinci pencere ile mihrap duvarına yakın olan pencere arasında kalan duvarda ince bir hat şeklinde dilatasyon derzinin bulunduğu görülmektedir.

Şek. 10:
Güney Cephesi.

Fot. 4 a -b: Güney Cephesinin genelini (sol) ve batı uçtaki iki pencerenin görünümü (sağ).

Güney cephede alt kotta bulunan pencereler en dışta dikdörtgen bir çerçeve ile sınırlandırılmıştır. Ahşap doğramalı çift kanatlı pencereler, lokmalı demir parmaklıklıdır. Batıdaki ilk iki pencereyi dıştan kuşatan dikdörtgen çerçeve yarım daire profilli şekilde, mihrap payandasının sağında ve solunda yer alan diğer iki pencere çerçevesi ise 45 derece pahlanarak bitirilmiştir. Bu dikdörtgen çerçevenin içinde pencere boşluğunu çevreleyen sivri kemerler dikkati çekmektedir. Kemerler silmelerle hareketlendirilen sütunçe görünümündeki sövelere oturmaktadır. Batıdaki ilk iki pencerenin kemer alınlıklarında ince bir yiv şeklinde yapılmış kaş kemer formu ile ortasında çarkı felek motifi yer almaktadır (Fot. 4b). Diğer pencerelerde kemer alınlıkları boş bırakılmıştır (Şek. 10). Bu detaylar, Selçuklu ve erken Osmanlı mimarisine özgü taş işçiliği özelliklerini yansıtarak dönemin

estetik anlayışını ortaya koymaktadır. Türk-İslam sanatında sıklıkla görülen çark-ı felek motifleri, hareketi, döngüsellliği ve yaşamın sonsuzluğunu sembolize eder. Bu motif, genellikle geometrik düzenlemelerle ve simetrik bir biçimde taş işçiliğinde yer alır. Sağ yöndeki diğer pencerelerde kemer alınlıkları boş bırakılmıştır.

Bu pencerelerin üzerinde, daha üst kotta beş adet küçük dikdörtgen pencere açıklıkları yer almaktadır (Fot. 4a). Bunlardan en soldaki iki pencere diğerlerinden bir taş sırası (yaklaşık 35 cm.)

daha aşağıdadır. Mihrap üstüne rastlayan ancak tam mihrap aksında olmayan tepe penceresi ise diğerlerinden bir taş sırası yüksek olup, lentosunda dairesel kufi yazı yer almaktadır (Fot. 5). Günümüzde üçüncü tepe penceresinin üzerinde yer alan Bursa kemerini andırır bir profil içinden taşan kabartma dairevi bir rozetin bulunduğu lentonun, daha önce batı uçtan ikinci tepe penceresi üzerinde olduğu ve bunun da devşirme bir kemer aynası taşı olduğu tespit edilmiştir.

Bu pencerelerin üzerinde, daha üst kotta beş adet küçük dikdörtgen pencere açıklıkları yer almaktadır. Bunlardan en soldaki iki pencere diğerlerinden bir taş sırası (yaklaşık 35 cm.) daha aşağıdadır. Mihrap üstüne rastlayan ancak tam mihrap aksında olmayan tepe penceresi ise diğerlerinden bir taş sırası yüksek olup, lentosunda dairesel kufi yazı bulunmaktadır. Batı uçtan ikinci tepe penceresi üzerinde olduğu belirtilen ancak günümüzde üçüncü tepe penceresinin üzerinde yer alan kemerin içinden taşan kabartma dairevi bir rozetin bulunduğu lentonun da, başka yerden getirilmiş bir kemer aynası taşı olduğunu belirtmektedir¹¹. Ancak Top araştırmasında, Tuncer'in lento taşı olarak bildirdiği taşın, Kufi kitabe olduğunu ifade etmektedir. Abdurrahim Şerif'in yerel halkın caminin içinde olduğunu bildirdiği, ancak camiye giremediği için Kufi yazılı kitabeyi göremediğini aktarırken, Kufi kitabenin tepe penceresinde bulunduğunu, üç satırdan oluştuğu ve karakter itibarıyla muhtemelen Ahlatşahlar dönemine ait olduğu bilgisini vermektedir¹².

Bu cephede süsleme açısından dikkati çeken diğer bir detay da, mihrabın sağındaki duvarda taş blok üzerinde görülen ve doğu cephede de benzeri bulunan rozet motiftir (Şek. 11, Fot. 6). Rozet içinde merkezinde bir çiçek motifi olan sekiz kollu yıldız geçmelerden oluşan kapalı, merkezi geometrik şekiller yer almaktadır. 1589 tarihinde V. Şerefhan tarafından yaptırılan İhlasiye Medresesindeki motiflere benzemekle birlikte¹³, motifin içindeki çiçek formu farklılaşmaktadır.

Fot. 5: Güney cephede Mihrab duvarında bulunan Kufi kitabe.

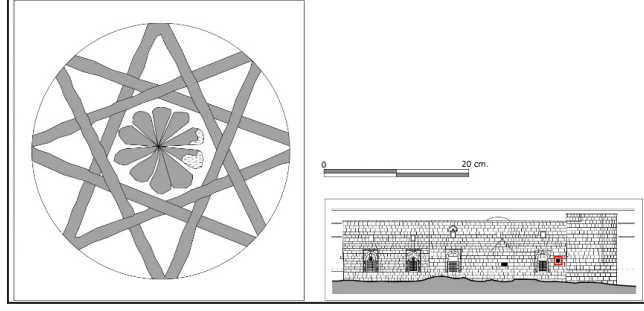
11 Tuncer, 1971, 7.

12 Top, 2012, 128.

13 Baş, 2002, 40; 155,

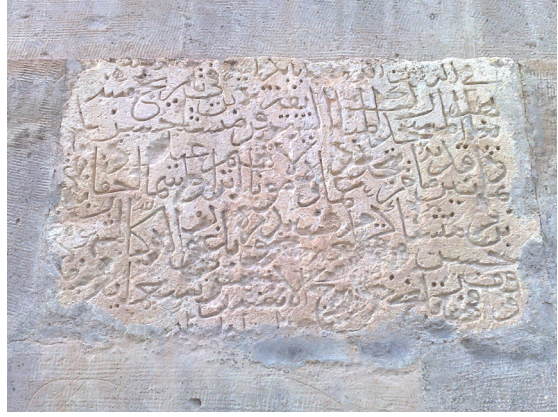

Fot. 6: Motifin yakın detay fotoğrafı.

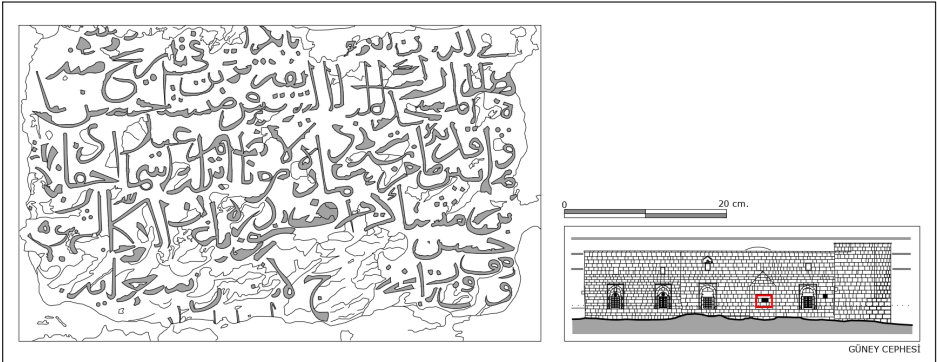

Şek. 11: Güney cephesinde mihrab çıkıntısının doğusundaki kare taş üzerindeki motifin konum ve detayı.

Uluçam tarafından Ulu Cami’de gerçekleştirilen araştırma çalışmaları sonucunda yapıda bulunan, bir kısmı silinmiş kitabenin okunması ile “.....oğlu Ebubekir yaptırdı..... 750/ 1349-1350 yılında Mevlana İbrahim ve İsmail tarafından yenilendi” gibi bilgilerin elde edilmesi yapının 14. yüzyıldan daha önce inşa edilmiş olduğunu ortaya koymakta olup, yapı araştırmacı tarafından XII. yüzyıla (Ahlatşahlar dönemi) tarihlendirilmiştir¹⁴ (Şek. 12, Fot. 7).

Fot. 7: Onarım kitabesinin yakın detay fotoğrafı.

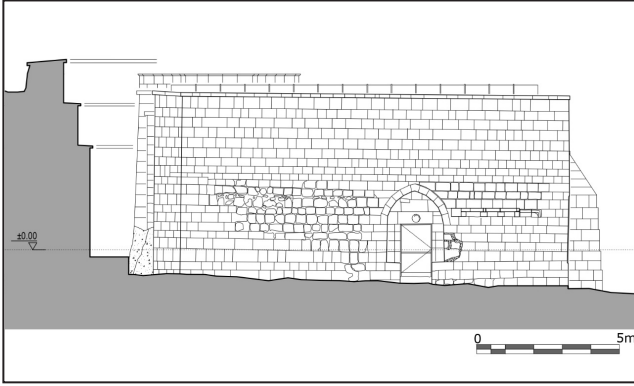

Şek. 12: Mihrab çıkıntısının üzerinde kullanılan onarım kitabesi.

14 Uluçam, 2002, 164-165.

Batı Cephesi

Masif görünümlü batı cephesinin güneye doğru olan bölümünde, camiye girişi sağlayan tek kanatlı muhdes demir bir kapı yer almaktadır. (Şek. 13) Kapı açıklığı sivri kemerli derin bir niş içindedir. Bu nişin sağında, kemer üzengi taşının yaklaşık 30 cm üstünde öne doğru çıkıntı yapan yatay bir taş sırası kullanılmıştır. Bu yatay taş sırasına, altta doğu cephede de olduğu gibi duvara belli aralıklarla yerleştirilmiş ve dışa doğru çıkıntı yapan taşlar destek vermektedir. Cephedeki tek süsleme kapının üzerinde bulunan ve büyük çapta bozulduğu gözlenen kapı lentosunun ortasındaki çarkifelek motifidir (Fot. 8).

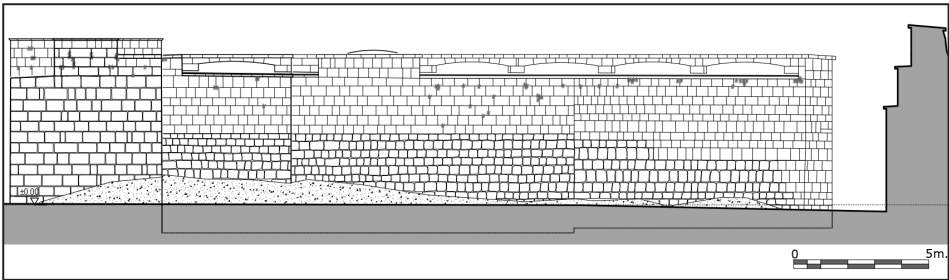
Şek. 13: Batı Cephesi.

Fot. 8: Batı cephesinde yer alan sivri kemerli giriş kapısı ve muhdes demir kapı.

Kuzey Cephesi

Günümüzde yapının arka cephesi gibi olan kuzey cephesi, herhangi bir açıklığı olmayan masif bir duvar görünümündedir. Onarımlar sırasında duvarın üst kısmında yağmur sularının dışarı akıtılması için basık kemerler oluşturulmuştur. Yamaçtan toprak kaymasını engellemek amacıyla, kuzey duvarının önüne Ahlat taşı ile kaplanmış betonarme bir istinat duvarı inşa edilmiştir (Şek. 18, Fot. 9).

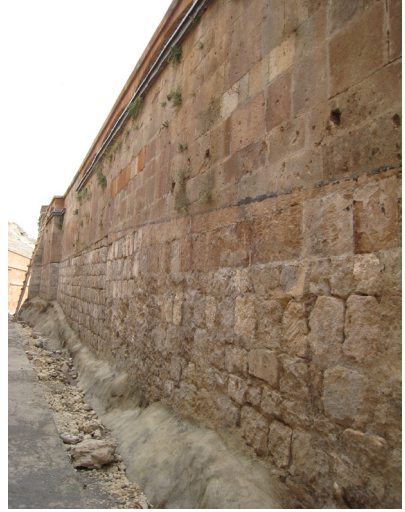

Şek. 14: Kuzey Cephesi.

DEĞERLENDİRME

Adilcevaz Ulu (Eski) Caminin Dönem Analizi ve Restitüsyon Kararları

Adilcevaz Ulu (Eski) Caminin restitüsyon araştırmaları sırasında, ilgili kurumların arşivlerindeki eski fotoğraflar, belgeler ve yayımlanmış literatürden elde edilen bilgi ve materyaller değerlendirilmiştir. Yapıdan gelen izler, benzer yapılarla yapılan karşılaştırmalı çalışmalar ile yazılı ve görsel belgeler, tarihi süreç boyunca kısmen veya tamamen değiştirilen öğelerin ve/veya bölümlerin tespit edilmesi aşamasında irdelenmiştir. Ancak yapıyla ilgili kaynakların kısıtlı olması ve yapının tarihi süreçte geçirdiği onarım çalışmaları sırasında yapılan müdahaleler, araştırmaları zorlaştırmıştır. Restitüsyon çalışmaları sürecinde elde edilen veriler doğrultusunda, müdahalelerin yoğunlaştığı dört ana dönem den söz edilebilir¹⁵.

Fot. 9: Kuzey Cephesi ile istinat duvarı arasında kalan bölümden görünümü.

I. Dönem: 12. Yüzyıl - 14. Yüzyılın İlk Yarısı

Yapılan literatür ve arşiv araştırmasında elde edilen bilgiler ve benzer örneklerle yapılan karşılaştırmalar, caminin I. dönemde, mihrabın bulunduğu asıl ibadet mekanı olan, diğerlerine göre daha geniş ve yüksek yapılmış bir orta sahnın ile bu sahnın iki yanındaki daha dar birer sahnın olmak üzere, mihrap duvarına dik uzanan üç sahından meydana geldiğini düşündürmektedir (Şek. 15a, 15b).

Tuncer, 1971 tarihli çalışmasında, yapının eski üç sahnınlı plan şemasının Erzurum ve Bitlis'teki bazı eserlere bir prototip teşkil etmesinin dikkat çekici olduğunu belirtmiştir¹⁶. Ardından Yaşa 1992 yılında yayınlanan kitabında, camiye önce XIV-XV. yüzyıllara tarihlendirmekle birlikte, Tuncer'in makalesine atıfta bulunarak caminin plan düzeni ile Erzurum ve Bitlis'te görülen üç sahnınlı camilerin öncüsü olmasını dikkate alarak Selçuklu dönemine tarihlemek mümkündür" ifadesini kullanmıştır¹⁷.

Onarım kitabesi H 545 (M 1150) tarihini veren Bitlis Ulu Camii ve 12. yüzyıla tarihlendirilen Erzurum Ulu Camii'nde sahnınlı cami plan şeması kullanılmıştır. Bitlis Ulu Camii'nin ilk İslam hâkimiyetinde inşa edilmiş ve M 928 yılında ise Bizans orduları tarafından tahrip edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. M 1150 yılında ise Ebu'n-Nazr Muhammed bin el-Muzaffer bin Rüstem tarafından yenilenmiştir¹⁸.

15 Kuleli, 2012, 2-8.

16 Tuncer, 1971, 7.

17 Yaşa, 1992, 41.

18 Şen, 2018, 153.

Bu yapılardan Bitlis Ulu Camii, Adilcevaz Ulu (Eski) Caminin aksine mihrap duvarına paralel uzanan beşik tonozla örtülü üç sahından meydana gelmiş olup, mihrap önü kubbesine sahiptir. Erzurum Ulu Camii’de ise sahin sayısı artarak yedi olmuştur. Erzurum Ulu Camii’de Adilcevaz Ulu (Eski) Camii’deki gibi sahinler mihrap (kıble) duvarına dikey uzanmakta, ancak üst örtüde mihrap önü kubbesi, bazı sahinlerde ise aynalı tonoz, mukarnaslı tonoz gibi çeşitli örtü biçimleri dikkati çekmektedir¹⁹. Mihrap duvarına dikey uzanan, ortadaki daha geniş olan üç sahından oluşan Adilcevaz Ulu (Eski) Cami ile benzer plan şemasına sahip bu plan şeması, Mengüçöklüler döneminde inşa edilen H 576/M 1180-1181 tarihli Divriği Kale Camii tarihinin belli olması ve planını muhafaza ettiği için önemlidir. Uzun dikdörtgen planlı ve ortadaki daha geniş olacak şekilde, üç sahinli olarak düzenlenmiştir.²⁰

Uluçam tarafından Ulu Camii’de gerçekleştirilen araştırma çalışmaları sırasında yapıda bulunan, bir kısmı silinmiş onarım kitabesinin okunması, yapının yapım tarihini tam kesinleştirmese de bir miktar açıklığa kavuşmuştur. Yazarın kısmen silindiğini belirttiği onarım kitabesinden²¹ “750 (1349) yılında Mevlana İbrahim ve İsmail tarafından yenilendi” gibi bilgilerin elde edilmesi, yapının 14. yüzyıldan daha önce inşa edildiğini belirttiğinden, yapı araştırmacı tarafından XII. yüzyıla (Ahlatşahlar dönemi) tarihlendirilmiştir²². Araştırmalar sırasında gerçekleştirilen yayın taramasında benzer özelliklere sahip sahinli camilerle yapılan karşılaştırmalar, yapının ilk hali olarak, yapının üç sahinli plan şemasının 12. yüzyıla tarihlendirilmesi fikrinin doğru bir yaklaşım olduğu düşüncesini daha da güçlendirmektedir. Bu bilgiler, Adilcevaz Ulu Camii’sinin ilk döneminde üç sahinli olarak inşa edildiğini ve mihrabın üç sahinli plana göre orta aksta konumlandırıldığını göstermektedir. Güney cephede batı yönden ikinci pencere ile mihrap duvarına yakın olan pencere arasında kalan duvarda ince bir hat şeklinde bir dilatasyon derzi yer almaktadır. Eski ve yeni fotoğraflarda ve yerinde rahatlıkla algılanabilen bu derz, yapının ilk evresinin genişletilmeden önceki sınırını göstermesi açısından çok önemli bir veridir (Şek. 10). Yapının cephesel özelliklerinin yanısıra, kesit çalışmaları incelendiğinde de, ilk evreye ait üç sahinli bölüm ile batı yönde iki bölüm eklenerek genişletilen kısım arasında gerek kotlar, gerekse sistemsel farklılıklar, farklı evrelere işaret etmektedir.

Yapının üst örtüsünün orijinalinde, 12. yüzyılda bölgede yaygın kullanılan düz toprak dam olduğu anlaşılmaktadır. Bitlis Ulu Camii (M 1150) ve Bitlis Şerefiye Külliyesindeki camide (M 1529) olduğu gibi daha başka eserlerde de görülen düz toprak dam, binaların cephe duvarları, içerdeki örtü sisteminin yüksekliği kadar veya daha fazla yükseltilip, çevresi parapet duvarları ile çevrilerek, içte kalan kısmın toprakla doldurulup loğlanmasıyla elde edilmiştir. Bu sistemin yaygınlığı, sert hava şartlarına karşı koruyucu bir yalıtım tabakası sağlamasına ve uygulama kolaylığına bağlanmaktadır.²³

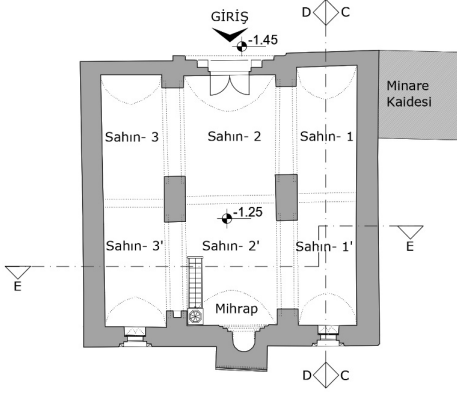
19 Aslanapa, 1990, 132, 152.

20 Aslanapa, 1991, 35-37.

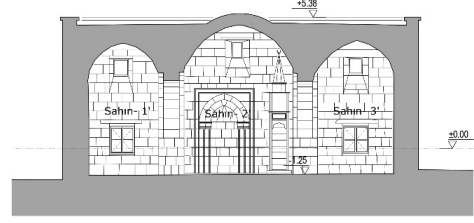
21 Uluçam, 2002, 168.

22 Uluçam, 2002, 164-165. Uluçam, onarım kitabesinin Yrd. Doç. Dr. A. Tüfekçioglu ve Uzman Epigrafi B. Güneş tarafından okunduğunu belirtmektedir.

23 Arık, 1971, 109.

Şek. 15a: I. Dönem restitüsyon planı

Şek. 15b: I. Dönem restitüsyon EE kesiti.

Orta sahnın güney duvarında yer alan kesme taş mihrabın, 12. yüzyılda yapılan orijinal halini koruduğu düşünülmektedir. Mihraplar üzerine yapılan araştırmalar, Anadolu'da XII. yüzyılın ikinci yarısından, XIV. yüzyılın sonuna kadar yapılan ve halen orijinal özelliklerini koruyan seksen dokuz mihraptan, elli altısının kesme taştan inşa edildiğini, bu kesme taş mihrapların çoğunun da Adilcevaz Ulu (Eski) Camide olduğu gibi iç beden duvarlarına kaplanan, çoğunlukla dikdörtgen boyutlarda kesilmiş, taş blokların derz sıraları aksatılmadan mihrap yüzeyinde devam ettiğini ortaya koymuştur²⁴. Ayrıca şekil itibarıyla da en dıştan dikdörtgen çerçeve ile sınırlandırılan ve kademeli profillerle yarım kubbe kavsaralı, yarım daire planlı mihrap nişine geçilen kesme taştan yapılan benzer örnekler, Harput Ulu Caminin asıl ibadet mekanındaki mihrabında, Divriği Kale Camii mihrabında, Diyarbakır Mesudiye Medresesi avlu ve mescid mihrabında rastlanılmaktadır²⁵.

Caminin güney cephesinde dikkati çeken mihrap duvarı çıkıntısı, Bitlis ve yöresindeki camilerde karşılaşılan özelliklerden olup, erken tarihli örneklerde mihrap çıkıntısının Adilcevaz Ulu Camii'de olduğu gibi geniş bir payanda görünümünde olduğu (Bitlis Ulu Camii), geç tarihli örneklerde (Bitlis Şerefiye M 1529, Bitlis Alemdar Camii M 1783-1784), Adilcevaz Zal Paşa Camii XVI. yüzyıl.) bu çıkıntının küçülerek daha dekoratif bir hal aldığı, bir külâhla sonuçlandığı dikkati çekmektedir²⁶. Gerek caminin eski resimlerine bakıldığında gerekse Tuncer'in makalesindeki çizimlerle yapının günümüzdeki durumu karşılaştırıldığında, mihrap duvarı çıkıntısının külâh şeklinde bitmediği, mihrap üzerindeki tepe penceresinden bir taş sırası kadar üstte son bulunduğu görülmektedir.

Caminin doğu cephesinin kuzey ucunda bugün pek çok kez elden geçtiği anlaşılan, özgün durumunu kaybetmiş bir minare kaidesi bulunmaktadır. Yapılan kaynak

24 Bakırer, 1976, 30.

25 Bakırer, 1976, 63-64;74.

26 Uluçam, 2002, 23; 28; 50.

araştırmasında minareye ilişkin herhangi bir bilgiye rastlanamamıştır. Ancak minarenin islam şehrinin bir simgesi, dolayısıyla da ibadet yapısı olan cami ve mescitlerin vazgeçilmez ögesi olması Adilcevaz Ulu (Eski) Camide de inşa edildiği dönemden bu yana bir minarenin mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Minarenin orijinalinde nasıl olduğu konusunda ise, ancak Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da inşa edilmiş diğer camiler yol gösterici olmaktadır. Van Gölü çevresinde araştırma yapan Ali Boran, 1994 tarihli yüksek lisans tezinde “...Bölgedeki minareler, kare kaide üzerinde, silindirik gövde, dışa taşkın mukarnaslı altlığa sahip şerefe ve bodur petek ve külâhı ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki minareler içinde yer almaktadır. Bitlis Şerefiye Camii, Diyarbakır Hadım Ali Paşa Camii, Oltu Aslan Paşa Camii ve Doğubeyazıt İshak Paşa Sarayı Camii minaresinde aynı özellikler görülmektedir.” bilgilerine yer vermiştir²⁷. Bitlis yöresinde en eski cami olma özelliğine sahip Bitlis Ulu Camii minaresinde de, kare kaide ve silindirik gövde dikkati çekmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda, Adilcevaz Ulu (Eski) Caminin minaresinin de taş malzeme ile yapıldığı, kare prizma şeklinde yükselen bir kaide, bu kaidenin üst köşeleri pahlanarak elde edilen sekizgenden, silindirik gövdeye geçildiği varsayılabilir. Ancak minare kaidesinin şu anki durumunun 1. dönemde sahip olacağı ölçülerden oldukça farklı olduğu düşünülmektedir.

Camide, günümüzde algılanmayan bir kuzey kapısının olduğu ve bu kapının beden duvarlarından daha yüksek tutulan bir taç kapı görünümünde olduğu bilgisi literatürde yer almaktadır.²⁸ Yapıda taç kapının yerine yönelik bir tespit yapılamamıştır. XII.- XIII. yüzyılda Anadolu’da inşa edilen camiler incelendiğinde istisnai örnekler olmakla birlikte, çoğunda mihrabın karşı cephesi olan kuzey cephede, caminin asıl giriş kapısı olarak bir taç kapı yer almaktadır. Bunun dışında aynı cephede veya yan cephelerde başka girişlere de rastlanmaktadır²⁹.

II. Dönem: 14. Yüzyıl’ın İlk Yarısı - 16. Yüzyıl Sonu

Yapıya ilişkin daha önce yayınlanmamış eski fotoğraflar, yayınlar, yerinde yapılan incelemeler sonucunda elde edilen veriler, 12. yüzyılda üç sahınlı olarak inşa edildiği düşünülen caminin batısına iki sahın daha eklenerek, yapının beş sahınlı hale getirildiğini ve genişletildiğini ortaya koymaktadır (Fot. 10a, 10b). Günümüzde, iki bölümün birleşme hizası son onarımlardan sonra nispeten daha az farkedilse de, eski fotoğraflarda güney cephenin batı ucundaki ikinci pencere ile mihrap duvarının solunda yer alan pencere arasında kalan duvarların ek yerinde bir çıkıntı meydana getirdiği, arada dilatasyon olduğu, farklı türde ve ölçülerdeki taşlar ile derz sıralarındaki değişkenlik bariz bir şekilde göze çarpmaktadır.

Ayrıca bu dilatasyonun yapının dışında olduğu kadar içinde de görüldüğü 05.06.1972 tarihli Vakıf Eski Eser Fişinde belirtilmiştir³⁰. Ayrıca Tuncer’in araştırmasında,

27 Boran, 1994, 56.

28 Uluçam 2002, 164-165.

29 Yurttaş, 2004, 223.

30 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi.

mihrap aksının sağ ve solundaki pencerelerin ölçü ve detay olarak birbirlerine benzediği, ancak batı taraftaki iki pencerenin bunlara benzetilmiş olduğu, ölçü ve yüksekliklerinin 10-15 cm farklılık gösterdiği, cephede de bu dilatasyonun batı yöndeki iki tonoz aksını, doğusundaki üç akstan ayırdığı, plan ve cepheye bu yönden dikkat edildiği takdirde asıl camii hacminin, mihrap aksı ile onun sağ ve solundaki akslardan ibaret olduğunun anlaşıldığı ifade edilerek, 3. ve 4. tonoz akslarını taşıyan ara bölmenin aslında caminin ana duvarı olup, sonradan yanına eklenen iki tonoz nedeniyle sadece profilsiz bir kemer açılarak birleştirildiği ve gerisinde kemer olmayışının nedeninin bu olduğu vurgulanmaktadır³¹. Bunların dışında halihazırda batıdan üçüncü tepe penceresinde bulunan kemerli lento taşının, makalede batıdan ikinci tepe penceresinde olduğunun belirtilmesi, cephenin belli bir kota kadar yıkılıp yeniden yapıldığı fikrini doğrulamaktadır.

Bitlis'te yaşayan Müslümanların Hanefi veya Şafi mezhebinden oldukları bilinmektedir³². Bu düşünceden yola çıkarak yapılan kaynak araştırmasında, şafi camilerinin daha çok Diyarbakır çevresinde ve çoğunlukla 15. yüzyıldan itibaren yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Diyarbakır'da, XV. yüzyıla ait Akkoyunlu eseri olan Nebi (Peygamber) Camisi biri Şafilere ayrılmak üzere iki yapıdan meydana gelmiştir. Diyarbakır Ulu Camii Şafilere kısmı, asıl camiye İnaloğulları devrinde eklenip, Osmanlılar döneminde ciddi bir onarım geçirmiştir. M 1534-1537 tarihli Ali Paşa Camisinin doğusuna 1768-69 yıllarında Şafilere ait bir cami yapılmıştır; XVI. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen Fatih Paşa Camisinde de XVI. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen Şafilere kısmı bulunmaktadır. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Şafilere için yapılan bu bölümlerin çoğu, asıl camiye sonraki bir zamanda eklenmiştir. Söz konusu yapılar Diyarbakır'da ayrı bir grup teşkil etmekte olup, düz toprak damla örtülü ve çoğunlukla enine iki, bazen de üç sahnalı plan şemasına sahiptir³³. Ulu Camide doğu ve batı cephedeki kapıların II. dönemde yani batıdaki iki sahnın eklenmesi esnasında yapıldığı ve bu kapılarla aynı zamanda her iki mezhep mensuplarının ayrı ayrı kapılardan ibadet mekanlarına girmelerinin sağlandığı düşüncesini akla getirmektedir.

Kılıç 16. yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605) isimli araştırmasında, 1556 tarihli mufassal ve 1571 tarihli evkaf defterinde Ulu Camii Evkafı bulunduğunu belirterek, 1556 tarihli defterde caminin vakıf gelirleri, miktarları verilmeden sıralandığını ve vakıf mütevellisinin Hacı Seydî Ahmed adlı bir kişi olduğunu ve günlük 3 akçe yevmiye aldığı kaydedildiğini bildirir. 1571 tarihli evkaf tahrir defterinde ise caminin vakıf gelirlerinin tek tek miktarlarının yazıldığını ve vakıf mütevellisi Ruhullah eliyle bu gelir kaynaklarının câminin masraflarına harcandığını belirtir. Mütevellinin yevmiyesi ise 1556 yılında olduğu gibi 3 akçedir³⁴. Kılıç'ın araştırmasında ayrıca, "16. yüzyılın ikinci yarısında Adilcevaz ve Ahlat şehirleri dört asır boyunca çeşitli aralıklarla geçirdiği felaketlerin yarısını sarmaktadır. Ahlat halkı kendine yeni bir yer arayarak göl kıyısına inmiştir.

31 Tuncer, 1971, 7-8

32 Payaslı Oğuz, Aksulu, 2016, 65.

33 Sözen, 1971, 43; 73; 74; 109.

34 Kılıç, 1999, 88-96.

Adilcevaz şehrinde de onarım ve yapılanma çalışmaları başlamış, kale ve camileri tamirden geçirilmiştir. 16. yüzyıl sonunda kalenin onarımı tamamlanmış, Zal Paşa Camii inşa edilmiştir” bilgilerine ulaşılmaktadır³⁵. Bu bilgiler doğrultusunda; caminin genişletilerek, beş sahına çıkarılması çalışmalarının, kitabede belirtilen, H 750 (M 1349) onarım tarihini veren dönemde değil, 15. veya 16. yy. başlarında gerçekleştirildiği düşünülmektedir.

Caminin doğu cephe duvarında kapının solunda kalan kısımda, dikdörtgen kesme blok taşların yan yana yerleştirilmesi ile meydana getirilmiş çerçeve içinde görülen rumi ve palmetlerden oluşan kabartma bitkisel motifler, çerçevenin iki yanını oluşturan dikey kuşakların dışa bakan yüzeylerinde geometrik geçmelerden oluşan girift süslemeli rozetler, kapı kemer köşeliklerinin her iki yanında yer alan üst üste iki taş blok üzerine içlerinde kabartma motifler bulunan dairesel ve damla motifli rozetler ile güney cephedeki mihrab duvarının sağındaki duvarda taş bir blok üzerine yapılmış olan merkezinde bir çiçek motifli yer alan sekiz kollu yıldız geçmelerden oluşan kapalı, merkezi geometrik şekillerle bezenmiş rozetler, Anadolu Selçuklu taş tezyinatının izlerini taşıyan ve aynı dönemlerde inşa edilmiş pek çok eserde karşımıza çıkan unsurlardır³⁶.

Yapının inşasında kullanılan taştan daha farklı bir taş kullanılarak yapılan bu motifli süslemeler ve yapım tekniği açısından Anadolu Selçuklularına ait olduğu düşünülen bu mimari parçaların doğu ve güney cephelere yerleştirilmelerinden aslında bunların caminin üç sahınlı olarak inşa edildiği I. döneme ait olduğunu, ancak yapının belli bir kota kadar yıkılmasından sonra, yapılan onarım çalışmaları sırasında cephelerde bu şekilde değerlendirildikleri fikrini akla getirmektedir. Yapının eski fotoğraflarının incelenmesinden, özellikle de tepe pencerelerinin alt kotuna kadar taşların derzlerinde ayrışmalar olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda, onarım çalışmaları sırasında bu bölümlerin yenilenmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Fot. 10a: Güney cephe duvarında özellikle de üst kotlarda izlenen yapısal ve malzeme bozulmaları

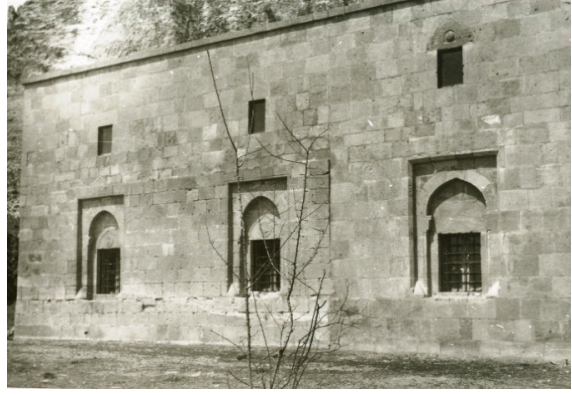
Fot. 10b: Cephede görülen yapı genişleme hattı; Yapının 20. yy.'daki görünümü ve doğu uçtaki ek yapı (VGMA)

35 Kılıç, 1999, 249.

36 Ögel, 1966, 79-83; 94-95.

III. Dönem: 16. Yüzyıl Sonrası – 20. Yüzyılın İkinci Yarısı

Tuncer bu dönemde yapılan onarım çalışmaları sırasında, spolia/devşirme nitelikli olduğunu ifade ettiği taş ögenin, yerinin değiştirildiği belirtir. 11a'daki fotoğrafta batı yönden ikinci tepe penceresi üzerinde yer alan taş ögenin, 11b'deki fotoğrafta batı yönden üçüncü tepe penceresi üzerine getirildiği görülür. Bu durum III. Dönemde caminin üst kotlarında kapsamlı onarıma gidildiğini göstermektedir. Ayrıca bu eski fotoğraflarda II. Dönemde camiye üç sahandan beş sahına genişletme çalışması sürecinde oluşturulan dilatasyon hattı rahatlıkla algılanmaktadır (Fot. 11a, 11b).

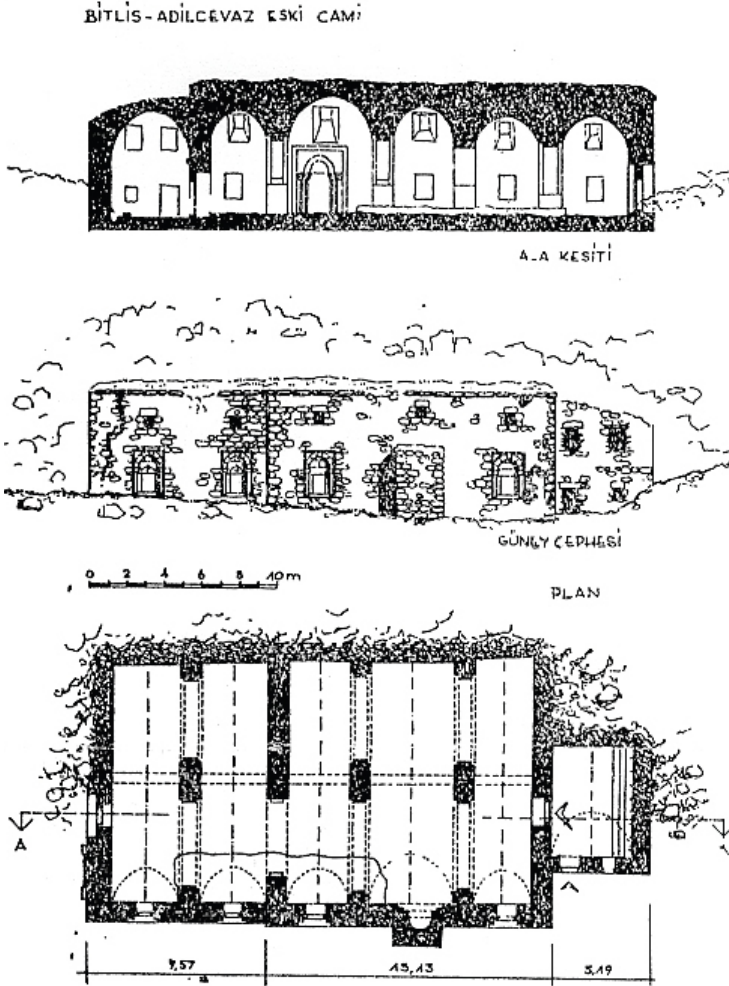
Fot. 11 a - b : Yapı genişleme hattı ve spolia nitelikli olduğu belirtilen taş öge, soldaki eski fotoğrafta batı yönden ikinci, sağdaki yakın tarihli fotoğrafta ise batı yönden üçüncü tepe penceresinin üzerindedir (VGMA).

Eski fotoğraflarda ve çizimlerde, caminin doğusunda günümüzde mevcut olmayan başka bir yapı kitlesinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu bölüm, Tuncer (1971) tarafından, doğu yönündeki kapıların oranları ve işçiliklerinin karşılaştırılması temel alınarak abdesthane hacmi olarak tanımlanmıştır (Şek. 16, Fot. 10b). Bu hacmin bir eklenti olduğu, güney yönündeki kapı ve pencerelerin mimari açıdan orijinal cami cephesiyle uyumlu olmadığı, kapı, üst ve alt pencerelerin düzensiz olduğu ve çatının caminin ana kitlesinden daha alçak olduğu belirlenmiştir. Bu bölümle ilgili olarak Erken “Dış cephesi düz ve toprak damlı olan Adilcevaz Ulu Camii’nin doğu ucunda, ana duvarların 5.19 m. içinde yer alan bir yan bölümden girilmektedir. Bir taş söveli kapı ve dar bir pencere ile kuzey bölüme açılan bu kısım, aynı zamanda caminin bir tür narteksi ve abdest musluklarının bulunduğu yer niteliğindedir.”³⁷ bilgisini vermektedir. Her iki yayın da, cephe genişliği, cephe düzeni ve söz konusu hacmin işlevi hakkında bilgi içermektedir. 05.06.1972 tarihli Vakıf Eski Eserler Fişinde, bu bölüm küçük bir han, misafırhane veya hankah (hanekah)

37 Erken, 1977, 237-238.

olarak tanımlanmıştır. Yapının doğu bölümündeki bu kısmın 20. yüzyılın ikinci yarısında yıkıldığı belirtilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde ilk dönemlerden itibaren zâviye kurmak isteyen şeyh ve dervişlere, bazı muafiyetler verilerek destek olunması sonucunda, Anadolu'da Osmanlı öncesi dönemlerde kurulmaya başlayan zâviyelerin sayısı Osmanlı döneminde büyük artış göstermiştir. Zâviyeler kuruldukları yerlerde halkın manevi ve dini ihtiyaçlarını karşılayarak, yolculara ücretsiz yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayarak önemli sosyal

Şek. 16: Yapının 20. Yüzyıldaki durumunu gösteren plan ve cephe çizimleri (Tuncer, 1971).

fonksiyonlar üstlenmişlerdir³⁸. Muş Ulu Camii, Malatya Arapgir’de bulunan Ulu Camii gibi yapılar da yan mekânlı zaviyeli camiler grubunda yer almaktadır³⁹. Adilcevaz Ulu Camii, II. ve III. dönemde yapılan müdahalelerle birlikte mekânsal özellikleri, yapım tekniği, malzeme kullanımı gibi mimari nitelikleri açısından incelenmiş olup, yapının yan mekânlı zaviyeli camii grubuna girmediği sonucuna varılmıştır.

IV. Dönem: 20. Yüzyılın İkinci Yarısı - Günümüz

20. Yüzyılın ikinci yarısında başlayan bu dönemde, yapının doğu bölümünde yer alan son cemaat yeri olarak planlandığı düşünülen yapı yıkılmıştır.

Caminin onarım çalışmalarına ilişkin Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan en eski tarihli belge Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığının 15.5.1971 tarih ve 5824 nolu kararıdır. Bu kararın a) maddesinde, Adilcevaz Ulu Camii’inde doğu, batı ve kuzey cephelerini kaplayan toprağın kazılmasına, drenaj ve istinad duvarı ile kesme taş tretuvar kaplaması yapılmasına, damdaki toprağın kaldırılmasına, bulunacak örneğine göre dam örtüsünün ikmaline, dış cephe duvarlarında çürük, bozuk cephe kaplamalarının aynı cins malzeme ile yenilenmesine, pencere, doğrama demir parmaklıkların mevcut örneklerine göre yapılmasına, içerde sıva raspası, çürük kaplama ve ayakların, kemerlerin bozuk olanlarının ıslahı ile döşeme kaplamasının numunesine göre tamamlanmasına, elektrik tesisatı, doğrama yağlıboyalarının yapılmasına karar verilmiştir. Bu karardan sonra, işin uygulanmasına yönelik ihalenin 1974 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından hazırlatılan Adilcevaz Ulu (Eski) Camii peyzaj projesi, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu’nun 02.02.2002 tarih ve 3033 nolu kararı ile üzerindeki düzeltmeler dikkate alınarak, uygulamaya geçilebileceğine ilişkin karar alınmıştır.

SONUÇ

Araştırmalar kapsamında, Adilcevaz Ulu Camisinin restitüsyon araştırmaları dört dönemde incelenmiştir. İlk yapım evresinde, 12. yüzyılda üç sahınlı olarak inşa edildiği ve sonraki evrelerde batı yönde iki sahın daha eklenerek, yapının beş sahınlı hale getirildiği görüşüne varılmıştır.

Bir başka deyişle, I. yapım evresinde camii, mihrabın bulunduğu asıl ibadet mekanı olan ve diğerlerine göre daha geniş ve yüksek yapılmış bir orta sahın ile bu sahnın iki yanındaki daha dar birer sahın olmak üzere, mihrap duvarına dik uzanan üç sahından oluşacak şekilde tasarlanmış ve sonraki dönemlerde genişletilmiş olmalıdır. Bu görüşü destekleyen en önemli veri, yapının güney cephesinde halen var olan, eski fotoğraflarda da varlığı tespit edilebilen, dilatasyon derzidir. Derz cephenin batı kenarından ikinci pencere ile mihrap duvarına yakın olan pencere arasındaki duvarda ince bir hat şeklinde kendini göstermektedir. Yapıdan gelen bu iz, yapının ilk evresinde üç sahınlı bir plan şemasına sahip olduğunun en önemli kanıtıdır. Bu kanıt, dönemsel ve bölgesel mimari karşılaştı-

38 Koçak, 2022, 79-80.

39 Şen, 2020, 506, 507.

malar ile de desteklenmektedir. Adilcevaz Ulu Camii, üç sahnalı plan şemasının Erzurum ve Bitlis'teki bazı eserlere prototip oluşturduğu görüşü⁴⁰ ile, bölgenin mimari gelişimi ve etkileşimler açısından önem kazanmaktadır. Bu bağlamda, Adilcevaz Ulu Camisinin tasarımı yaklaşımı Güler ve Aktuğ Kolay'ın çalışmasında belirtildiği gibi, 12. yüzyıl Anadolu camilerinde görüldüğü üzere harimlerde bir mekân bütünlüğünün olmadığı, cephelerin ise genellikle düz duvar niteliğinde olduğu⁴¹ görüşünü destekler.

Yapılan araştırmalar II. Dönemde, 12. yüzyılda üç sahnalı olarak inşa edildiği düşünülen caminin batısına iki sahn daha eklenerek, yapının beş sahnalı hale getirildiğini göstermektedir. Yapının Vakıflar Genel Müdürlüğünden erişilen tarihsiz eski fotoğrafları incelendiğinde, yapı genişleme hattının rahatlıkla algılanabildiği görülmektedir. Ayrıca bu dilatasyonun yapının dışında olduğu kadar içinde de görüldüğü 05.06.1972 tarihli Vakıf Eski Eser Fişinde⁴² belirtilmiştir. Tuncer'in 1971 yılında yayınlanan bir makalesinde de, ilk üç sahn ve sonradan eklenen iki sahnalı bölüm arasındaki farklılıklar tanımlanmıştır⁴³.

Caminin inşasında kullanılan taştan daha farklı bir taş kullanılarak yapılan süslemeler ve yapıım tekniği açısından Anadolu Selçukluları dönemine ait olduğu düşünülen mimari öğelerin aslında caminin üç sahnalı olarak inşa edildiği I. döneme ait olduğu ve sonraki dönemlerde yapılan onarım çalışmaları sırasında yapının belli bir kota kadar yıkılmasından sonra, doğu ve güney cephelerinde dekorasyon amaçlı değerlendirildiği düşünülmektedir.

Yapı tarihi süreçte birçok kez onarılmış olmalıdır. Daha önce yayınlanmamış eski fotoğraflarının incelenmesinden, III. Dönemde yapının üst kotlarında özellikle de tepe pencerelerinin alt kotuna kadar olan bölümde taşların derzlerinde ayrışmalar olduğu gözlenmiştir. Ayrıca yapılan onarım çalışmaları sırasında, Tuncer tarafından spolia nitelikli olduğu belirtilen batı yönden üçüncü tepe penceresi üzerinde bulunan taş öge, onarım sırasında batı yönden üçüncü tepe penceresi üzerine taşınmıştır. Bu durum caminin üst kotlarında bu dönemde kapsamlı onarıma gidildiğinin göstergeleridir.

IV. Dönemde yapının doğu bölümüne III. Dönemde eklenen bölüm yıkılmış ve camiye yönelik onarım çalışmaları yapılmıştır.

Çok katmanlı mimari mirasa sahip ülkemizde, bir tarihi yapının koruma projesinin hazırlanması çalışmaları kapsamında, öncelikle çağdaş yöntemler kullanılarak yapı belgelenmeli ve rölövesi hazırlanmalıdır. Yapının restitüsyon araştırmaları sırasında ise tarihi süreçte ne tür müdahalelere maruz kaldığı araştırılmalı, yapının her bir dönemdeki durumu ve özgün niteliği arasındaki değişiklikler incelenmeli ve yapının değişimi, dönüşümü anlaşılmalı çalışılmalıdır. Daha sonra, hem yapının belgelenmesi sürecinde elde edilen bilgilerden, hem de restitüsyon araştırması sürecinde gerçekleştirilen değişmişlik/

40 Tuncer, 1971, 7.

41 Güler ve Aktuğ Kolay, 2006, 90.

42 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi.

43 Tuncer, 1971, 7-8.

güvenilirlik analizlerinden ve dönemleme çalışmalarından yararlanılarak, onarım- restorasyon çalışmaları kapsamında uygulanacak müdahale önerileri geliştirilmelidir. Restitüsyon araştırması aşamasında tarihi yapıları tanımaya çalışarak, anlayarak, tarihi süreçteki değişmişliğinin irdelenmesi, yapıların özgün niteliğine saygılı doğru müdahalelerin geliştirilmesine ve korunmasına katkı sağlayacaktır⁴⁴.

TEŞEKKÜR

Araştırma çalışmasına, arşivlerindeki önemli belgeleri paylaşarak katkı veren **Vakıflar Genel Müdürlüğü** ve **Bitlis Vakıflar Bölge Müdürlüğü**'ne teşekkür ederim. Ayrıca yapının mimarlık tarihi ve sanat tarihi açısından değerlendirilmesi sürecinde tartışma ortamı sağladığımız **Çiğdem Başkan** ve **Şule Pfeiffer Taş**'a değerli görüşleri ve katkıları için minnettarım.

44 Kuleli, 2022, 394-395.

KAYNAKÇA

- Adilcevaz ilçesinin Van Gölü Havzası üzerinde konumu (1924). Harita Genel Müdürlüğü, <https://www.harita.gov.tr/urun/bitlis-fiziki-il-haritasi/>
- Arık, O. (1971). *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı*, Ankara 1971.
- Aslanapa, O. (1990). *Türk Sanatı –Başlangıcından Beylikler Devri Sonuna Kadar-Cilt I-II*, Ankara.
- Aslanapa, O. (1991). *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, v Başlangıcı ve Gelişmesi*, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Bakırer, Ö. (1976). *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrabları*, Ankara.
- Baş, G. (2002). *Bitlis'teki Mimari Yapılarda Süsleme*, Bitlis.
- Boran, A. (1994). *Van Gölü Çevresindeki Tek Kubbeli Camilerin Türk Sanatındaki Yeri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van.
- Erken, S. (1977). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler II*, Ankara.
- Eski Fotoğraflar. (2008). Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA).
- Güler, M., Aktuğ Kolay, İ. (2006). 12. yüzyıl Anadolu Türk camileri, *itüdergisi/a mimarlık, planlama, tasarım* Cilt:5, Sayı:2, Kısım:1, 83-90.
- Kılıç, O. (1999). *16. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara: Tamga Yayıncılık.
- Koçak, Z. (2022). XVI. Yüzyıl Tapu Tahrir Defterlerine Göre Bitlis ve Yöresi Zâviyeleri, *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı: 82; 79-118. <https://doi.org/10.32704/erdem.2022.82.079>
- Kuleli, A. E. (2012). Adilcevaz Ulu Camii Rölöve ve Restitüsyon Raporu, Van Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi.
- Kuleli, A. E. (2022). An Approach to Adapting Historical Buildings to Reuse: The Case of Kostaki Mansion in Trabzon/Tarihi Yapıların Yeni Kullanıma Uyarlanması Yaklaşımı: Trabzon Kostaki Konağı Örneği, *Journal of Turkish Studies*. DOI:10.7827/TurkishStudies.57596.

- Kuleli, A. E. ve Demiroğlu, M. (Nisan, 2012). *Adilcevaz Eski (Ulu) Camiinde Kullanılan Ahlat Taşı Değerlendirmesi* (Poster). 65. Türkiye Jeoloji Kurultayı, JMMOB Jeoloji Mühendisleri Odası.
- Ögel, S. (1966). *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, Ankara.
- Payaslı Oğuz, G., Aksulu, I. B. (2016). Geleneksel Bitlis Evleri: Koruma Sorunları ve Öneriler, *Megaron*, 11/ 1: 63-77.
- Sözen, M. (1971). *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul.
- Şen, K. (2018). Bitlis Ulu Camii Ve Bitlis Kalesine Ait İki Önemli Kitabe, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, Cilt: 5, Sayı: 10, 147-156.
- Şen, K. (2020). Hz. Ömer'in Yadigârı Muş Ulu Camii Ve Hacı Ali Evliya (Abdolvahab Gazi) Hz. Türbesi, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 65, Aralık, 487-516
- Tuncer, O. C. (1971). Bitlis Adilcevaz Eski Camii, *Önasya*, VII/ 73, Ankara (Eylül) 6-7.
- Uluçam, A. (2002). *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı-II-Bitlis*, Ankara.
- Top, M. (2012). *Adilcevaz Kalesi: Ortaçağ ve Osmanlı mimari dokusu üzerine gözlemler*. 1. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu, 23-25 Ağustos 2012, Ahlat, Bitlis.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Ankara.
- Yaşa, R. (1992). *Bitlis'te Türk İskanı (XII.-XIII.Yüzyıl)*, Ahlat Kültür Vakfı Yay. No.2, Ankara.

Hakem Değerlendirmesi: Çift “kör” hakem incelemesi.

Çıkar Çatışması: Yazar bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek beyanı yapmamıştır.

İntihal ve Diğer Etik Beyanlar: İntihal taraması *iThenticate* yazılımıyla yapılmış ve benzerlik oranı, derginin üst sınırı olan %15’in altında çıkmıştır. Yazar, kullandığı görsellerle ilgili bir telif problemi olmadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Double-blind peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Plagiarism & Other Ethical Statements: Plagiarism detection was conducted using the *iThenticate* software and the similarity ratio was detected below the journal’s upper limit of 15%. The author declared that there is no copyright problem with the images she used.

Makaleler, ilk başvurudan yayın aşamasına değin, ön inceleme, hakem değerlendirme, editör ve İngilizce editörü inceleme süreçlerinde görülen ihtiyaçlara göre, gözden geçirme ve düzeltme yapabilmesi amacıyla yazara en az bir kere geri gönderilmekte ve yayın öncesinde de yazarın son durum onayı alınmaktadır. Yoğunluk ve personel sıkıntısı dolayısıyla dergi tarafından ayrıca nihai, detaylı bir redaksiyon işlemi yapılamamaktadır. Dilin kullanımı, imlâ ve redaksiyonla ilgili hususlar ve kullanılan görsellerin kalitesi yazarların sorumluluğundadır.

From the first submission to the publication stage, articles are returned to the author at least once for review and correction, depending on the needs encountered during the preliminary review, peer review, editor and English editor review processes. In addition, the author’s approval is obtained for the final version of the article in publication format before publication. Due to the density, and lack of personnel, no additional redaction (editing the writing/typing) is performed by the journal. The language usage, expressing style, spelling, typing and reduction matters and the quality of the images used are the responsibility of the authors.

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi | Ege University, Faculty of Letters
Sanat Tarihi Dergisi | Journal of Art History
ISSN 1300-5707 | e-ISSN 2636-8064
Cilt: 34, Sayı: 1, Nisan 2025 | Volume: 34, Issue: 1, April 2025

Sahibi (Owner): Ege Üniv. Edebiyat Fak. adına Dekan (On behalf of Ege Univ. Faculty of Letters, Dean): Prof. Dr. Selami FEDAKAR ♦ Baş Editör (Editor in Chief): Dr. Ender ÖZBAY ♦ Editöryal Kurul (Editorial Board): Prof. Dr. Lale DOĞER, Prof. Dr. Semra DAŞCI, Doç. Dr. Şakir ÇAKMAK ♦ İngilizce Editörü (English Language Editor): Dr. Öğr. Üyesi Elvan KARAMAN MEZ ♦ Yazı İşleri Müdürü (Managing Director): Doç. Dr. Hasan UÇAR ♦ Sekreteryâ - Grafik Tasarım/Mizampaj - Teknik İşler - Strateji - Süreç Yönetimi (Secretariat - Graphic Design/page layout - Technical works - Strategy - process management): Ender ÖZBAY

(İlgili sayının bilimsel hakemleri, tüm makaleleri içeren “Sayı Tam Dosyası”nda belirtilmiştir.)

(The scientific referees of the relevant issue are presented in the “Full Issue File” containing all articles.)

[İnternet Savfası \(Acık Erisim\)](#)

[İnternet Page \(Open Access\)](#)

DergiPark
AKADEMİK

<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

